

Марија Мартиновић**ГЛАВНА ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА
СТАРАЧКИХ ДОМАЋИНСТАВА У НАСЕЉИМА ЗАПЛАЊА**

Извод: Једна од основних карактеристика насеља Заплања, у периоду после Другог светског рата, је негативна развојна тенденција демографског комплекса. У условима динамичног смањења укупне популације и интензивног процеса демографског старења становништва дошло је до значајног повећања укупног броја старачких домаћинстава. Обзиром да се Заплање налази на врху листе територија у Србији са високим уделом старачких у укупном броју домаћинстава, овим радом приказан је просторни размештај старачких домаћинстава и њихове основне демографске карактеристике.

Кључне речи: старачка домаћинства, популација, демографско старење, насеља

Abstract: One of the main characteristics of the settlements in Zaplanje, since the Second World War, has been the negative developing trend of demographic complex. With the decrease of population number together with an intensive process of demographic ageing, there emerged a significant increase in overall number of the old-people households. Since Zaplanje is at the top on the list of Serbian territories with high proportion of old-people households in the total number of households, this article shows the spatial distribution of old-people households with their demographic characteristics.

Key words: old-people households, population, demographic ageing, settlements

Увод

Заплање је мања предеона целина у склопу Југоисточне Србије лоцирана на контакту Јужног Поморавља и Понишавља. Представља границу између Балканског и Родопског планинског система – смештено је између Суве Планине (1810 m), Селичевице (903 m), Бабичке горе (1059 m) и Крушевице (913 m). Заплање (421 km², 42 насеља и 12.759 становника) се налази у склопу Нишавског округа и обухвата 17,2% територије, 16,2% насеља и 3,2% укупне популације округа. Територија Заплања (Доње – 11 насеља, и Горње Заплање – 31 насеље) обухвата општину Гацин Хан (325 km², 34 насеља и 10.660 становника), западни део (79 km², 6 насеља и 1.461 становник) општине Бабушница и северни део (17 km², 2 насеља и 638 становника) општине Власотинце.

Марија Мартиновић

Између осталог, значајну компоненту свеукупног демографског развитка Запаља представља и кретање укупног броја домаћинстава, кога карактеришу следеће промене и тенденције:

– од 1921. до 1971. године евидентирано је динамично увећање (2 пута) укупног броја домаћинстава, што је превасходно резултат опадања (за 3,2) просечног броја чланова домаћинстава у условима распада великих вишегенерацијских сеоских домаћинстава (задруга), а не и повећања укупне популације током посматраног периода, која од 1948. бележи континуирано смањење (1948. – 34.646, 1953. – 34.407, 1961. – 31.587, и 1971. – 25.993 становника) и

– од 1971. до наших дана присутно је смањење (1,3 пута) укупног броја домаћинстава, упоредо са даљим опадањем просечног броја чланова домаћинстава (2002. – 2,4 члана), у условима динамичног смањења укупне популације (1981. – 20.761, 1991. – 16.080, и 2002. – 12.705 становника).

Табела 1. – Кретање укупног броја домаћинстава у насељима Запаља од 1921. до 2002. године¹

Година	Број домаћинстава	Индекс	Просечан број чланова
1921.	3.564	-	7,0
1948.	6.047	169,7	5,7
1953.	6.286	103,9	5,5
1961.	6.684	106,3	4,7
1971.	6.811	101,9	3,8
1981.	6.658	97,7	3,1
1991.	5.800	87,1	2,8
2002.	5.297	91,3	2,4

Континуирано опадање укупне популације од 1948. до данас, остварено у условима опадајуће репродукције становништва и масовног иселавања житеља, праћено је негативним развојним тенденцијама у старосном саставу популације Запаља, чија је просечна старост 2002. године износила 57,4 година. Сходно томе, популација Запаља је једна од најстаријих у Србији (просечна старост становништва општине Црна Трава износи 50,9 година итд.).

Године 1961. најбројнија (59,5%) су била насеља чија је популација била у стадијуму прага демографске старости. Становништво значајног броја (31%) насеља ушло је у фазу демографске зрелости, а само четири насеља (9,5%) су имала популацију у стадијуму демографске старости. Годи-

¹ Речник места, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1925, Попис становништва и станова 1991, Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991, књ. 9, Републички завод за статистику, Београд, 1995.

Табела 2. – Дистрибуција насеља Заплања према стадијуму демографске старости становништва² 1961. и 2002. године

Стадијум демографске старости	1961.		2002.	
	Број насеља	Процент	Број насеља	Процент
Рана демографска младост	-	-	-	-
Демографска младост	-	-	-	-
Демографска зрелост	13	31,0	-	-
Праг демографске старости	25	59,5	1	2,4
Демографска старост	4	9,5	-	-
Дубока демографска старост	-	-	2	4,8
Најдубља демографска старост	-	-	39	92,8
Укупно	42	100,0	42	100,0

не 2002. стадијум најдубље демографске старости становништва бележи 39 насеља (92,8%). На прагу демографске старости налази се једино популација Гациног Хана, а у дубокој демографској старости становништво Доњег Душника и Топонице. Наведена три насеља су уједно и популацијски највећа и функционално најзначајнија насеља Заплања.

Основне демографске одлике старачких домаћинстава

Једна од важних карактеристика савременог демографског развоја насеља Заплања је знатан пораст учешћа старачких домаћинстава. Према попису 2002. евидентирано је 2.185 старачких домаћинстава, односно 41,2% укупног броја домаћинстава (1991. – 32,8%).

По овом критеријуму Заплање се налази на врху листе територија са високим учешћем старачких у укупном броју домаћинстава. Према попису 2002. општина Гацин Хан, која обухвата највећи део територије Заплања, имала је 39,2% старачких домаћинстава, одмах иза општине Црне Трава (39,4%). Поред наведених, виши удео старачких домаћинстава од 30% имале су општине: Бабушница (35,4%), Рековац (33,8%), Сврљиг (33,5%), Бела Паланка (32,4%) и Књажевац (30,2%).³

Од 42 насеља у Заплању, само је у три – Гацин Хан, Доњи Душник и Топоница, удео старачких у укупном броју домаћинстава испод 25%. Половина насеља налази се у интервалу 25–50%, а 18 (42,9%) насеља има за-

² Подела на стадијуме демографске старости извршена је на основу комбинације вредности пет показатеља – просечне старости, удела становништва млађег од 20, млађег од 40 и старог 60 и више година и индекса демографске старости. Пенев Г., **Становништво по старости и полу**, Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године, Републички завод за статистику, Београд, 1995, стр. 167–168.

³ Документациони материјал Републичког завода за статистику у Београду.

Марија Мартиновић

Табела 4. – Старачка домаћинства у насељима Запања – учешће у укупном броју домаћинстава и структура према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова 2002. године⁴

Насеље	Број домаћинстава	Старачка домаћинства					
		Укупно	%	са пољ. газдинством	по броју чланова		
					1	2	3 и више
Богдановац	92	62	67,4	61	25	37	-
Велики Вртоп	133	67	50,4	60	39	27	1
Велики Крчимир	243	132	54,3	118	78	54	-
Велико Боњинце	195	83	42,6	58	53	29	1
Виландрица	78	31	39,7	26	21	10	-
Гаре	33	21	63,6	20	9	12	-
Гаџин Хан	440	70	15,9	46	40	29	1
Горње Влаче	98	48	49,0	43	31	17	-
Горње Драговље	196	86	43,9	80	41	45	-
Горњи Барбеш	235	92	39,1	66	56	35	1
Горњи Душник	103	62	60,2	56	29	32	1
Горњи Присјан	142	82	57,7	74	38	44	-
Гркиња	299	93	31,1	81	43	50	-
Доње Драговље	194	73	37,6	61	35	38	-
Доњи Барбеш	106	57	53,8	47	26	31	-
Доњи Душник	195	41	21,0	28	25	14	2
Доњи Присјан	145	67	46,2	62	32	35	-
Дуга Пољана	34	16	47,1	13	6	10	-
Дукат	95	37	38,9	30	14	23	-
Завидинце	208	88	42,3	74	41	45	2
Јагличје	59	38	64,4	23	19	19	-
Калетинац	49	22	44,9	19	14	8	-
Копривница	52	24	46,2	15	15	8	1
Краставче	56	32	57,1	17	18	14	-
Личје	203	111	54,7	109	59	48	4
Мали Вртоп	67	30	44,8	29	12	18	-
Мали Крчимир	90	25	27,8	24	11	14	-
Мало Боњинце	51	26	51,0	19	12	14	-
Марина Кутина	146	61	41,8	43	30	31	-
Миљковац	23	13	56,5	12	6	7	-
Ново Село	25	13	52,0	12	7	6	-
Овсињац	108	47	43,5	42	27	20	-
Остатовица	40	23	57,5	18	14	9	-
Равна Дубрава	194	89	45,9	84	42	46	1
Семче	113	39	34,5	38	18	21	-
Сопотница	109	60	55,0	52	30	30	-
Тасковићи	158	55	34,8	41	24	31	-
Топоница	271	46	17,0	34	23	23	-
Ћелије	35	22	62,9	17	14	8	-
Чагоровац	82	44	53,7	33	31	13	-
Шебег	37	15	40,5	11	14	1	-
Штрбовац	65	42	64,6	23	17	24	1
Укупно	5.297	2.185	41,2	1.819	1.139	1.030	16

⁴ Документациони материјал Републичког завода за статистику у Београду.

ступљеност старачких домаћинстава већу од 50%, с тим да је у перспективи даља тенденција раста ове категорије, обзиром да 13 (30,9%) насеља има удео старачких домаћинстава у интервалу 40–50%.

Са економског аспекта важна је чињеница да чак 83,2% старачких домаћинстава поседује пољопривредно газдинство. Сходно томе да је у насељима Запања континуирано присутно високо учешће домаћинстава са пољопривредним газдинством (1960. – 95,5%,⁵ 2002. – 77,8%⁶), у низу негативних карактеристика аграра приватног сектора које су присутне после Другог светског рата, овако високо учешће старачких домаћинстава са пољопривредним поседом, са даљом тенденцијом раста, представља још један од ограничавајућих фактора развоја пољопривредне производње.

Структуру старачких домаћинстава према броју чланова карактерише минимално учешће – 0,7%, трочланих и вишечланих старачких домаћинстава. Скоро половина старачких домаћинстава (47,2%) је двочлана, а 52,1% је једночлано (самачка домаћинства).

Просторни размештај старачких домаћинстава

Просторни размештај старачких домаћинстава у насељима Запања карактерише правилност да веће учешће старачких у укупном броју домаћинстава имају насеља са мањим бројем становника, вишом надморском висином и, углавном, већом удаљеношћу од гравитационог центра Запања – Гадиног Хана.

Насеља величине до 500 становника имају удео старачких у укупном броју домаћинстава виши од 25%. Учешће старачких домаћинстава веће од 50% има 66,7% патуљастих села и 42,9% малих сеоских насеља (58,8% села са 101–300 становника и 18,2% села са 301–500 становника).

Табела 5. – Насеља Запања према популационој величини и учешћу старачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава 2002. године

Популациона величина насеља	Број насеља	Удео старачких домаћинстава			Број старач. домаћинстава
		До 25 %	25–50%	Више од 50%	
До 100	9	-	3	6	185
101–300	17	-	7	10	774
301–500	11	-	9	2	888
501–1.000	4	2	2	-	268
више од 1.000 ст.	1	1	-	-	70
Укупно	42	3	21	18	2.185

⁵ Попис пољопривреде 1960, **Основни подаци индивидуалних газдинстава по насељима**, књ. 1, Савезни завод за статистику, Београд, 1964.

⁶ Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, **Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова**, књ. 11, Републички завод за статистику, Београд, 2004.

Марија Мартиновић

У групи сеоских насеља средње величине (501–1.000 становника) удео старачких домаћинстава у интервалу 25–50% има половина насеља. Више од 1.000 становника има насеље Гацин Хан, где је удео старачких у укупном броју домаћинстава испод 25%.

Табела 6. – Насеља Заплања по хипсометријском размештају и учешћу старачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава 2002. године

Висинске зоне (m н.в.)	Број насеља	Удео старачких домаћинстава			Број старач. домаћинстава
		До 25 %	25–50%	Више од 50%	
200–300	4	2	1	1	228
300–500	21	1	13	7	1.121
500–1000	17	-	7	10	836
Укупно	42	3	21	18	2.185

У висинском појасу 200–300 m половина насеља припада групи са до 25% старачких домаћинстава, а по једна четвртина осталим двама групама насеља. У висинској зони 300–500 m скоро две трећине (61,9%) насеља припадају групи насеља са 25–50% старачких домаћинстава, а једна трећина (33,3%) насеља групи са више од 50% старачких домаћинстава. У висинском појасу од 500 до 1000 m највећи број (58,8%) насеља припада групи насеља са више од 50% старачких домаћинстава, а остала (41,2%) насеља групи са 25–50% старачких у укупном броју домаћинстава.

Табела 7. – Насеља Заплања по изотелном размештају и учешћу старачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава 2002. године

Дистанца од Га- циног Хана (km)	Број насеља	Удео старачких домаћинстава			Број старач. домаћинстава
		До 25 %	25–50%	Више од 50%	
До 5	6	-	4	2	315
5–10	12	1	4	7	448
10–15	8	1	6	1	386
15–20	6	-	3	3	404
20–25	4	-	2	2	280
25–30	4	-	2	2	256
30–35	1	-	-	1	26
Укупно	41	2	21	18	2.115

Насеља лоцирана на удаљености 30–35 km од Гациног Хана имају више од 50% учешћа старачких у укупном броју домаћинстава. Половина насеља лоцираних у изотелном кругу 20–30 km има више од 50% старачких домаћинстава, а друга половина припада групи насеља са 25–50% старачких домаћинстава. У оквиру изотелног круга 10–20 km, скоро две трећине (64,3%) насеља припада групи са 25–50% старачких домаћинстава, а 7,1% насеља има мање од 25% старачких домаћинстава.

Са даљим смањењем дистанце – насеља лоцирана до 10 km од Гаџиног Хана, за очекивати је пораст учешћа насеља са мање од 25% старачких домаћинстава. Међутим, овде је дошло до неправилности – 5,6% насеља има мање од 25% старачких домаћинстава, 44,4% насеља 25–50% старачких домаћинстава, а чак 50% насеља више од 50% старачких у укупног броју домаћинстава. Високо учешће насеља, у овом изотелном кругу, са више од 50% старачких домаћинстава резултат је чињенице да је већина насеља, иако близу Гаџиног Хана, са њим лоше саобраћајно повезана (углавном су лоцирана на падинама Суве планине), што је, између осталог, био разлог конитнуираниог смањења укупне популације и погоршања њене старосне структуре.

Закључак

Континуирано опадање укупне популације Заплања после Другог светског рата, праћено негативним развојним тенденцијама у старосном саставу становништва, имало је за последицу повећање учешћа старачких у укупном броју домаћинстава. По попису 2002, евидентирано је 2.185 старачких домаћинстава (41,2%), од којих је 83,2% поседовало пољопривредно газдинство. Од 42 насеља Заплања, само су три имала мање од 25%, док је скоро половина насеља имала више од 50% старачких у укупном броју домаћинстава. У просторном размештају присутна је правилност да веће учешће старачких у укупном броју домаћинстава имају насеља са мањим бројем становника (више од 50% старачких домаћинстава има 66,7% патуљастих и 58,8% насеља са 101–300 становника), вишом надморском висином (више од 50% старачких домаћинстава има 58,8% насеља у висинском појасу 500–1000 метара) и, углавном, већом удаљеношћу од гравитационог центра Заплања (више од 50% старачких домаћинстава има 55,5% насеља лоцираних 20 km и даље од Гаџиног Хана).

Marija Martinović

THE MAIN SPATIAL-DEMOGRAPHIC ATTRIBUTES OF THE OLD-PEOPLE HOUSEHOLDS IN THE SETTLEMENTS OF ZAPLANJE

Summary

Continuous decrease in the population number in Zaplanje after the Second World War, followed by negative developing trends in the age structure of population, has led to increased proportion of old-people households in total households number. According to the census in 2002, there were 2,185 old-people households (41.2%), from which 83.2% possessed their agricultural lands. Out of 42 settlements in Zaplanje, only three had less

than 25%, while almost half of them had more than 50% old-people households in total households number. Certain important regularities are noticed in the spatial distribution – bigger proportions of old-people households are found in settlements with fewer inhabitants (66.7% of all settlements with less than 100 inhabitants and 58.8% of all settlements with 101–300 inhabitants have more than 50% of old-people households), higher altitude (58.8% of all settlements with the altitude 500-1000 m abs have more than 50% of old-people households), as well as those situated farther from the gravity centre of Zaplanje (55.5% of all settlements situated more 20 km away from Gadžin Han have more than 50% of old-people households).